

Hersenschimmen. Actualiteiten

Over identiteit (Bernlef)

Henk Oosterling

(Lezing RO Theater 2 maart, 2006)

Zolang ik me kan herinneren is Alzheimer een issue. [Ik laat hier het verschil tussen seniele dementie en Alzheimer even voor wat het is] In de loop van de jaren negentig krijgt het fenomeen plots een mediale impact. De aftakelende ex-president van de VS Ronald Reagan heeft velen de ogen geopend voor de fragiele band tussen de geopolitieke manipulaties en het verlies van de grip op de alledaagsheid. Nu had menig een al tijdens Reagans politiek werkzame leven het idee dat hij er zo zijn eigen idiosyncrasieën op na hield. Zijn taalgebruik kwam soms uitermate raadselachtig over. Hal Ashby's film *Being there* met Peter Sellers in de rol van de ontheemde tuinman Chance zegt daar indirect iets over. Ondanks het feit dat Chance het grootste deel van zijn leven achter een tuinmuur heeft doorgebracht en na de dood van zijn meester in de echte wereld wordt gedropt, weet hij zich door het op het geëigende moment naspelen van wat hij zoal op televisie ziet, gelardeerd met tuinmetaforen, uitstekend te redden. Hij brengt het zelfs tot adviseur van de Amerikaanse president. We begrijpen dat de sleutel tot succes nadoen en opportuun gebruik van woorden is. Over de filosofe en schrijfster dame Iris Murdoch kun je dat moeilijk beweren. Ze stierf na een uiterst vruchtbaar intellectueel schrijversleven en een korte periode van heftige dementie in 1999. Meer nog dan in Reagans geval riep haar dementie uiterst indringend de vraag op naar de rol van de taal in het proces van dementeren. Ze raakte verloren in de taal, toen woorden slechts woorden werden. Chance's redding was Murdochs ondergang.

Geldt dat ook voor beelden? Sluiten dementi, creatief beeldgebruik en beeldproductie elkaar uit? Je zou denken van niet. Maar in het geval van de in Rotterdam geboren beeldend kunstenaar Willem de Kooning, wiens naam weliswaar summier maar gelukkig nog net leesbaar op de gevel van de voormalige kunstacademie prijkt – en schuin in neonletters staat erboven: “I have to change to stay the same”(!) - in het geval van De Kooning bleek deze vraag uiterst pregnant. Na zijn op latere leeftijd intredende dementie werd zijn toch altijd wel wat lage artistieke output plots exponentieel verhoogd. De critici, niet blind voor de druk die de familie op de dementerende De Kooning uitoefende, twijfelden niet zozeer aan de motieven van zijn naasten, als wel aan de artistieke waarde van De Koonings laatste werken. Is dat nog kunst? Waar leg je het criterium?

Dementie mag dan artistiek problematisch zijn, moreel is zij geheel onproblematisch. “Hoe moet je je schuldig voelen als je je niets van een voorval herinnert?” mijmert Maarten, de hoofdpersoon in Bernlefs boek *Hersenschimmen* dat in 1983 verschijnt en dat dan nu opnieuw wordt opgevoerd door het RO. Je kunt alleen schuldig zijn als je ter verantwoording kan worden geroepen voor je gedrag. En dit veronderstelt dat er een zekere continuïteit is tussen wat je gisteren deed en morgen zult doen. Je neemt de verantwoording op je voor de samenhang van je herinneringen. Je bent bereid jezelf je daden toe te rekenen. Het zijn jouw daden, eventueel misdaden.

Toerekeningsvatbaarheid is de basis voor schuldtoewijzing. De continuïteit van de tijd is weliswaar niet een voldoende, maar dan toch zeker een noodzakelijke voorwaarde voor een identiteit. Toch valt het woord ‘identiteit’ in *Hersenschimmen* pas op de laatste pagina's. De schrijver zal het niet vergeten zijn, maar het zal ook niet het

eerste woord zijn dat je bij het meemaken van zo'n proces te binnen schiet om een voorlopige diagnose uit de symptomen af te lezen. Identiteit is typisch zo'n politiek woord.

Identiteit

Dat vergeten een integraal onderdeel van een identiteit is, wordt vaak vergeten. Misschien kan ik dat het best verduidelijken aan de hand van een van de meest heikele problemen van de hedendaagse politiek: onze nationale identiteit. Een nationale identiteit kent een eigen geschiedenis. Sommige historisch relevante gebeurtenissen worden met de bijbehorende helden gecanoniseerd. Opgeslagen in het collectieve geheugen van een natie worden ze generatie op generatie doorgegeven. In jaarlijkse herdenkingen worden ze in herinnering geroepen. Zo hield de nog jonge, maar inmiddels ten dode opgeschreven natiestaat – dit product van de 19^e eeuw valt in door de geopolitieke krachten van de globalisering al weer uit elkaar – via periodieke herdenkingen van zijn historische hoogtepunten – zijn geschiedenis - zijn identiteit overeind. Maar wat valt er onder nationale geschiedenis? Klein testje voor de herinnering voor al diegenen die hem nog niet hebben gehoord of hem zich niet meer herinneren: wat was in 1900 de grootste moslimstaat? Juist, Nederland. Maar we weten dat niet, omdat de grootste moslimstaat toen slechts een kolonie was.

Dit maakt op z'n minst duidelijk dat niet zomaar alles tot 'onze' geschiedenis wordt gerekend. Sommige gebeurtenissen worden verdraaid. We spreken nog steeds over politieke acties in Indonesië en dat Michiel de Ruyter tijdens de zege op de Engelsen in de zeeslag op de Thames zelf buitengaats doodziek in zijn scheepshut lag te zweten, willen we liever niet weten. Generaties kinderen hebben de heldendaden bezongen van de man die als jongeling in een blauw geruite kiel aan grote wielen placht te draaien.

Andere gebeurtenissen worden verdrongen, gewoonweg vergeten of geeneens opgemerkt. Hoe summier deze kritisch noot ook mag lijken, één ding zal duidelijk zijn: identiteit komt tot stand en blijft in tact door even systematisch te vergeten als te herinneren. Identiteit is een exclusieve aangelegenheid. Het is het resultaat van een selectieproces.

Onze nationale identiteit is in het geding nu die nationale herdenkingen niet meer de bindende kracht genereren die ervan wordt verwacht. De nationale dodenherdenking op 4 mei viering is slechts een voorbeeld van deze uitholling. Het feit dat we inmiddels weer een literaire, een historische en – las ik laatste – een natuurwetenschappelijke canon moeten opstellen voor de middelbare school en er niet alleen een held van het jaar, maar ook een Nederlander aller tijden gekozen moest worden, zegt niet alleen wat over de Europeanisering van ons nationale erfgoed. Het toont ook hoe de Nederlandse Staat in vergaande staat van ontbinding is. Wellicht is het opstellen van al die kanonnen een collectieve, tot mislukken gedoemde therapie om de uiteenvallende Nederlandse identiteit bij elkaar te houden.

Deze panische activiteit is vergelijkbaar met de therapeutische pogingen om dementerende personen met familiefotoboeken en familiale fait divers identiteitstechnisch weer op de rails te krijgen. Het klinisch effect is doorgaans een exponentieel toenemende paniek die hoogstens bezworen kan worden door creatieve therapieën. Komen er in het eerste geval overwerkte herinneringen explosief en agressief naar buiten, met de laatstgenoemde aanpak blijkt de communicatieve sensibiteit veel meer baat te hebben. Creatief recreëren blijkt vaak meer

communicatieve effecten te sorteren dan verkrampte pogingen om een exclusieve identiteit terug te halen.

Als er sprake is van een nationale dementie, dan mag *Alz Heim* als de focus voor de huidige integratiepolitiek worden aangemerkt en is het niet overdreven een verstokte autochtoon een Alzheimer te noemen. Zijn we vergeten dat we als Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de 17^e eeuw met gevluchte Spaanse joden – waar we overigens onze Baruch de Spinoza aan te danken hebben – een verbond sloten met Noord-Afrikaanse, barbarijse kapers (inderdaad van Berber of barbaren zoals de binnenvallende Romeinen in navolging van de Grieken brabbelende stammen, ditmaal in het Rif-gebergte, noemden) om tegen de katholieke Spanjaarden te vechten? Voor deze eerste Jihad leverde joodse vluchtelingen het geld, Hollanders de schepen en twee Zeeuwse admiraals en de uit Andalusië verdreven Arabieren de manschappen en thuisbases. Pays Bas, de lage Landen, is een meervoud. Immigratie en hybridisering was altijd een van onze nationale specialiteiten. Tolerantie is een typisch Nederlands exportbegrip. Na de Vrede van West-Phalen in 1648 zat er voor ‘onze’ handelsnatie niets anders op dan de verschillende geloven te verdragen. Ikzelf ben voor een klein deel nog Hugenoot en voor een veel groter deel – 1/8 - Ambonees. Gaat er maar aan staan.

Actualiteit: actueel-vitueel

Even als tussenstap: wie was dat ook alweer, die de Nederlander aller tijden? Juist, Pim Fortuyn. Nederlanders hebben tegenwoordig niet alleen een kort lontje, maar ook een zeer kort geheugen. Deze nationale dementie lijkt globaal versterkt te worden door onze huidige condition humaine. Ik heb die recentelijk als ‘radicale middelmatigheid’ gekenschetst. Het komt wellicht door de dezelfde TV die ook Peter Sellers personage Chance in staat stelde door anderen als een volwaardig functionerend, zelfs als een diepgravende analist te worden gezien. Maar het enige dat hij deed was imiteren van beelden en woorden.

Ik ben in de jaren vijftig en zestig opgegroeid. Er waren toen nog maar twee netten op TV. Precies genoeg keuze om je vrij te voelen. We hadden thuis al vroeg zo’n televisiemeubel. Door dat oog op de wereld verstilde de dag altijd op hetzelfde moment. Er was een soort dood punt in de dag: het zes uur journaal. Dan werden op gezag van mijn vader andere bezigheden – eten, spelletjes, ruzies - stilgelegd en werd er naar het nieuws gekeken. We zagen de wereld. Daar ergens, maar toch in de huiskamer.

Toen was de wereld nog ver weg. Er waren natuurlijk ook roddels, radio’s en kranten. Maar mijn vader leefde van nieuwsuitzending naar nieuwsuitzending. In de tussentijd gebeurde er ook heel veel, maar dat was van een andere orde. Laten we ons even op het nieuws als fenomeen concentreren. Nieuws is de categorie van de moderniteit. Het is de culturele impuls van het moderne leven. Van wetenschap tot mode, zelfs in de trends en hypes - ook al zijn dit intensievere en excessievere varianten – maar ook daarbij voegt iedereen zich nog steeds naar die ene grondcategorie: het nieuwe.

Als je een mediale geschiedenis zou schrijven van het begrip ‘nieuws’, dan zou je via vele omwegen uitkomen bij de stoommachine. Alleen door dit aandrijfmechanisme konden eerst weaverijen, maar al snel alle grootschalige fabricageprocessen exponentieel versnellen. De persen konden rollen. En de treinen. En zo kon een Schot in Edinburg al op dezelfde dag nieuws uit Londen lezen en ontstond er zoiets als mediale betrokkenheid. Maar nieuws - en het daar nog aan gelieerde hot news tot aan

de betere paparazzi werk – veronderstelt toch nog een zekere distantie. Er moet een zekere traagheid ingebouwd zijn.

De affectieve grondstructuur van het nieuwe is nieuwsgierigheid. Onder deze nieuwsgierigheid – een begerigheid naar het nieuwe – zou je nog een soort *human interest* of misschien zelfs wel menselijke interesse kunnen vermoeden. Maar dit is door de massamedia en de enorme hoeveelheid nieuws die daarin gegenereerd wordt, al snel verworpen tot een routineus op de hoogte blijven van wat er zoal omgaat. Uiteindelijk is nieuwsgierigheid, kortom, het product van een technologisch dispositief, een in alles ingebouwd aandrijfmechanisme.

We leven inmiddels in een andere wereld. Onze globe staat nu bol de actualiteit. In plaats van de periodieke nieuwsrubrieken is er een ononderbroken stroom van actualiteitsprogramma's gekomen. Daarbinnen is het journaal niet veel meer dan een korte samenvatting van wat er zich in het half uur ervoor heeft afgespeeld. Waarin onderscheidt actualiteit zich van nieuws? De sleutel is de snelheid van de feedback.

Om van nieuws naar actualiteit te komen is een ander technologisch dispositief vereist. U begrijpt dat dit de elektronische digitaliteit is. De computer. Actualiteit heeft met onmiddellijke feedback te maken. Met een versnelling die iedere afstand oplost. *Check it out* en wel nu. Met internet en mobieltjes, maar ook door prijsvechters in de luchtvaart zijn we nagenoeg onmiddellijk aanwezig bij dat wat er gebeurt. Deze onmiddellijke feedback van de ICT, deze radicale medialiteit of radicale middelmatigheid in de meest letterlijk zin van het woord, maakt dat er nauwelijks nog reflectie optreedt in de moderne zin van het woord.

Het nieuws werd nog gedragen door een materiële wereld waarin van alles gebeurde. Vooral feiten. Bij actualiteit gaat het om informatie en data. Cruciaal is de onderkant van de actualiteit: virtualiteit. Virtualiteit is wat anders dan potentie. Potentie is iets wat al bestaan maar nog gerealiseerd moet worden. Een eikel van een eikenboom is als zaadje al een potentiële boom. Potentie veronderstelt een totaalconcept. Virtualiteit is dat wat door het actuele gerealiseerd wordt. Het virtuele ontstaat tegelijkertijd met het actuele, juist door de snelheid van de feedback. Daarom spreken we over *virtual reality*. Viagra is *virtual reality*: sex zonder libido. Dat is zoiets als koffie zonder cafeïne, bier zonder alcohol, oorlog zonder doden. En toch noemen we het koffie, bier en oorlog. Dat mag allemaal wat macho-achtig klinken, maar los van de persoonlijke investering, lijkt mij het zakelijke punt evident: virtualiteit heeft geen harde werkelijkheid meer nodig. Evenmin harde valuta. De miljardair Donald Trump heeft geen rooie cent. Alles zit vast in goed, met name real estate.

In zekere zin heeft ieder nieuw medium een virtuele dimensie, afhankelijk van de snelheid van de feedback. De eerste virtuele ervaring moet al die schriftloze gemeenschappen ten deel zijn gevallen die oog in oog met hun toekomstige kolonistoren kwamen te staan, die hen via het mirakel van het schrift hun superieure macht en kracht toonden door het volgende experiment. Zo'n ontdekkingsreizigende kolonistator in spe beval dan een van zijn matrozen zich 100 meter verder opstellen, vroegen vervolgens de hoofdman wat hij zou willen zien gebeuren, schreef dat op een briefje dat bij de matroos werd afgeleverd, waarop deze de opdracht uitvoerde. Actio in distans. Het meest lullige experiment dat je je kunt voorstellen, maar voor de ongeletterde inhemeling niettemin een mirakel. Het briefje betekent niets. Hij zal echt niet denken: ja bekijk het, zij hebben zeker het schrift al uitgevonden. Het is een mirakel. Of in ieder geval een van de meest fundamentele problemen van zowel de theologie en de fysica: dat twee lichamen elkaar kunnen raken, daar willen we wel aan, maar hoe ze elkaar kunnen beïnvloeden of doen bewegen, in gang zetten,

mobiliseren, etc etc. blijft, ondanks alle verklaringen een uitdagende gedachte. Recentelijk is er weer een poging gewaagd en een campagne gelanceerd van religieuze zijde: intelligent design.

Maar terug naar de actualiteit.

Wat heeft actualiteit met vergeten te maken? De sleutel is versnelling van communicatieprocessen, van informatisering en de onmiddellijk feedback. Door ons geheugen te externaliseren en de snelheid van de informatie steeds meer te verhogen, is er reden noch mogelijkheid om collectief en individueel een historisch samenhangend en diepgravend document aan te leggen. Je zou dus kunnen spreken van een systematische dementie op grote schaal. Een globale dementie die samenhangt met het proces van globalisering. Ik beseft dat deze globale dementie slechts heel beperkt met het identiteitsverlies van een dementerend persoon te vergelijken is. Toch zijn er wel structurele analogieën te ontwaren.

Systematische zelfvergetelheid

Ondanks het verlies van het talige geheugen kent een dementerend persoon natuurlijk nog wel een verleden. Maar het blijft de vraag wat er in hun paniekaanvallen en de agressief-desperate uitbarstingen naar boven komt. Zijn het niet een soort affectieve herinneringen? In *Hersenschimmen* probeert Maarten op een bepaald moment aan zijn 'verdwenen herinneringen' te denken. Iedereen snapt dat dit even absurd is als de poging iets actief te vergeten. Elke poging om te vergeten reactiveert precies dat wat vergeten wil worden. Pas als een dement wezen het vergeten vergeet, is er zicht op een minder verscheurd bestaan.

Terwijl ik *Hersenschimmen* las, drong zich keer op de naam van Jan-Willem van de Wetering op. Een niet van commerciële inzichten gespeende zenboeddhist, afkomstig uit Rotterdam die als adolescent in de jaren zestig op een boot naar Japan stapt en vervolgens een levenslange, warse maar vruchtbare verhouding met de zentraïning aangaat. Hij woont al langere tijd in Maine, even boven de staat Massachusetts waar *Hersenschimmen* zich afspeelt.

Van de Wetering heeft zijn worsteling met zen in veel onderhoudende boeken beschreven. Ik las zijn eerste boek in dezelfde tijd dat ik Jan Foudraïne's *Wie is van hout?* las. Van de Wetering is ook de geestelijk vader van de TV-serie over de onderzoekers Grijpstra en de Gier. Hij beschrijft zijn gang door Japanse zenkloosters waarin zelfvergetelheid systematisch worden getraind. Eigenlijk is hierbij ook sprake van een soort vergeten, zij het dat dit paradoxal genoeg via de menselijk wil verloopt. Dit soort meditatie technieken vinden we in alle culturen. De mystieke varianten zijn bekender dan de alledaagse, maar de laatste zijn dan ook weer talrijker. Ze komen op de meest gekke momenten voor, maar er zit wel een zekere logica in. In tegenstelling tot de zelfvergetelheid van de dementerende is één ding door deze trainingen doorgaans gewaarborgd: je kunt het je altijd weer herinneren. Als dat nodig zou zijn en je erop aangesproken wordt. Maar als dat niet gebeurt, ontbreekt wellicht de noodzaak om het je te herinneren.

Misschien is de wil om jezelf te vergeten net zo'n paradoxale onderneming als de boeddhistische wil om niet meer te verlangen? Niet willen willen kan alleen dan als die eerste wil niet langer de wil van een persoonlijke identiteit is. Door een bekend Nederlands gezegde iets te veranderen wordt dat wellicht duidelijk: Niet waar een wil

is, is een weg” maar “waar geen wil is is een weg”. Het achtvoudig pad opent zich als we er van afzien gericht op ons doel af te gaan.

Toch leren we ook in onze volwassenwording stelselmatig te vergeten. Het duidelijkst is het als we een avondje doorhalen. Wanneer we de volgende dag aangesproken worden op onze daden, zijn we soms wel eens geneigd om de excessen en ontsporingen te wijten aan een te ruim gebruik van middelen. We waren even ons zelf niet op het moment dat we ons te buiten gingen. Zouden we de misdragingen als een deel van onszelf accepteren, dan raken we in de knoop. Je kunt immers van jezelf geen tegenstrijdige gedragingen accepteren. Daarmee zou de samenhang verloren gaan en kun je niet meer op je zelf rekenen. Een black-out lijkt aanvankelijk een zegen, maar zo'n gat in je geheugen kan op den duur een haast ondraaglijke last worden, zeker als je jezelf niet vertrouwt. Er kan tenslotte van alles gebeurd zijn.

Maar er zijn ook minder hectische varianten. We herinneren ons allemaal wel zo'n moment van totale afwezigheid. Je kunt een pagina van boek lezen en je een bladzijde later realiseren dat je geen notie hebt van wat je allemaal hebt gelezen. Hoogst vervelend als je zo'n boek moet doorgronden.

Als zo'n zelfverlies onder gecontroleerde omstandigheden gebeurt – zoals in tribale gemeenschappen het geval was - en het een vaste structuur kent – als in een soort ritueel - kun je met zo'n situatie leren omgaan. In een hyperindividualistische maatschappij als die van ons kun je zelf genot aan de licht psychotische paniek beleven. Het wordt dan een gereguleerd spel met je identiteit zoals op kermissen. Of met je fysieke grenzen zoals in sport en in body- of performance art.

Maar in al deze gevallen is er altijd wel weer een moment waarop je je begint te herinneren, hoe fragmentarisch ook, en het herstelproces in gang kan worden gezet. In de reflectie is het nog mogelijk om het gescheurde net te herstellen. Het blijft wel een merkwaardig soort herinnering, omdat je je letterlijk niets herinnert.

Autonomie: beschikking over de taal, verloren in de taal

Maar gaat dementie wel over dergelijke lichamelijke effecten? Of gaat zij misschien uitsluitend over woorden, over taal? In Bernlefs roman ligt dat voor de hand. De daadwerkelijke worsteling met de taal door de dementerende is ook een indicatie. Maar het geldt in ieder geval voor de categorieën van de medische wetenschap, die de gedragingen als symptomen duiden. Je kunt misschien spreken van het instorten van de taal. Er vindt een fixatie op het woord plaats als een laatste strohalm om de betekenis vast te houden. En uiteindelijk knakt ook deze.

Ik denk dat het meer dan alleen maar een goed voorbeeld is van wat veel filosofen een *discours* noemen. Wat ze vanuit al hun verschillende invalshoeken met het gebruik ook beogen, één aspect springt er altijd uit: het discours of vertoog verleent juist door zijn samenhangende betekenis die al geruime tijd door grote delen van de bevolking wordt geloofd, een gedeelde identiteit aan al diegenen die bereid zijn er in te geloven. Maar een discours is meer dan zomaar een zelfverzonnen verhaal of een door een groep ontworpen taal: het discours is een netwerk van cultureel overgedragen betekenissen die maatgevend zijn voor het contact met de wereld, onze medemens, maar ook met ons innerlijk.

Zo'n discours wordt langzaam aan het kind gehecht, waardoor dit een samenhangende ervaring van de wereld krijgt. Als vervolgens dit discours instort keert het kind terug. Voor de man van Iris Murdoch leeft de filosofe de laatste jaren als een blij 3-jarig kind.

Dementie als intermediale ervaring

Nadat ik Bernlefs *Hersenschimmen* gelezen had, zag ik op TV 'Iris', de verfilming van Murdochs verdwijnen in de taal. Ik besepte dat alle gegeven voorbeelden eigenlijk tekort schieten om de gefragmenteerde bewustzijnstoestand van dementen te begrijpen. Als er één problematische onderneming bestaat, dan is het wel het mededelen van dementie, in beide betekenissen van het woord: mededelen als het onder woorden brengen en mede délen als emfatisch laten doorleven. Dit verhaal gaat dus helemaal niet over dementie. Als dementie meer is dan een diagnose op basis van een symptoomsamenhang, dan blijft het een onbekend fenomeen. Ten minste voor zover we een greep op en begrip van dat verloren raken in de taal willen krijgen.

In literaire en cinematografische verbeelding, in woord en beeld wordt ons het verval van en de verlorenheid in de taal getoond. Deze esthetische verbeelding kent al een lange geschiedenis. Ik noem even een paar mijlpalen:

- in 1981 speelde Joop Admiraal voor het Werktheater het stuk *u bent mijn moeder*, waarin hij zowel zijn dementerende moeder als zichzelf speelde. Er is een tv-versie van gemaakt en vele malen heropgevoerd.
- In hetzelfde jaar als Bernlefs *Hersenschimmen* 1985 ziet van de hand van de Vlaamse schrijver Jef Geeraerts het boek *De zaak Alzheimer* het levenslicht.
- In 1984 werd er een groot tv interview door Koos Postuma gewijd aan de ziekte. Correlatie kreeg 20000 telefoontjes te verwerken.
- In 1991 zond de TROS de 48^e episode uit van Medisch Centrum West die over Alzheimer ging.
- In hetzelfde jaar werd de film *Vergeten* van Ireen van Ditshuizen uitgezonden. Daarin waren haar ervaring haar dementerende moeder verwerkt. In 2002 werd de documentaire herhaald.
- In de jaren daarop wijden andere filmmakers en cabaretiers aandacht aan de ziekte.
- In 2004 loopt het theaterproject *Herinner mij* over twee vriendinnen waarvan er een dementeert.
- Nu dan RO-theater
- En in 2007 komt een andere artistieke discipline met zijn vertolking van deze ondenkbare ervaring: nav het 20 jarig bestaan van de Stichting Alzheimer Nederland wordt de door filosoof en verpleeghuisart Bert Keizer een opera opgevoerd.

Door deze artistieke verbeelding worden we in staat gesteld het ondenkbare te beleven zonder er begrip van of greep op te krijgen. Dat zou een definitie voor kunst kunnen zijn. In ieder geval was dat het ooit in de loop van de 19^e eeuw.

Op de keper beschouwd is voor ons allen een dementie in zijn finale stadium ondenkbaar. Er is geen binnenwereld meer die samenhang in tijd en ruimte heeft, omdat de demente in het medium waarin dit gecommuniceerd zou kunnen worden, is verloren. Dat geldt ook voor het boek. Zo is er tijdens het lezen van *Hersenschimmen* een vreemde spanning voelbaar. Tenminste dat had ik. Het boek is vanuit het ik-perspectief geschreven. Dit perspectief verdubbelt vanzelfsprekend, omdat er uiteindelijk een schrijver is die de controle behoudt. De stem van de auteur loopt synchroon mee met de gedachteflarden van Maarten. De literaire distantie wordt vanzelfsprekend in stand gehouden omdat anders het boek in en aan zichzelf zou

sterven. En niet, zoals nu gebeurt, de hoofdpersoon. Er blijft een birds eye view en een voice over die via Maarten spreekt.

We kunnen ons er misschien – heel misschien – in inleven. Herinneringen aan diepingrijpende ervaringen waarin we onszelf door onze eigen vingers voelden glippen. Een zenuwslopend proces waarin het leven steeds meer op de tast verloopt om tenslotte wellicht – want hoe weten wij dit anders dan uit de klinische rapporten of door een ingrijpende ervaring in onze directe omgeving? – om ten slotte wellicht ieder houvast te verliezen en te Ja, wat gebeurt er dan? Hoe dooft een leven uit?

Theater als therapie?

Valt het voorgaande wellicht psychotherapeutisch te duiden? Is kwalitatieve leefbare dementie een kwestie van verzorging en aandacht? Hoe er mee om te gaan? Laat ik nog even terugkeren naar Willem de Kooning. Het schijnt dat het beoefenen van een kunstvorm door (jong) dementerenden stimulerend werkt. Waarschijnlijk omdat het een activiteit is die omwille van zichzelf door anderen – naasten en verplegend personeel – wordt gewaardeerd. Dit werkt positief terug op de dementertende in de vorm van gerichte aandacht. Via de kunst wordt er een nieuwe interface geschapen waarin kan worden gecommuniceerd zonder verkrampd op een identiteit terug te grijpen. Ook meditatietechnieken schijnen therapeutisch iets op te leveren. Onder de noemer *Mindfulness* - gebaseerd op oude technieken uit de boeddhistische traditie - wordt al decennia lang bij de behandeling van chronische ziekten deze techniek met succes toegepast.

Maar de kern van de zaak blijft daarmee buiten beeld. Er blijft een heikel punt liggen dat ons toch weer terugvoert naar de eerder vermelde collectieve verschijnselen. En dat punt is het verschijnsel 'identiteit'. Misschien dat de frequentie voor de opvoering van dit soort stukken een indicatie is voor het collectieve besef dat we ondertussen weinig kanten meer uitkunnen met een identiteitsbegrip dat zich zijn eigen vergeten niet bewust is.